

Ծծումբ

Անուամբ և յատկութեամբ ծանօթ է հանք ամենուն, բայց անծանօթ է իւր ստուգարանութիւնը: Հնչականութեամբ աւելի փոքր ինչ կը մերձենայ եւրոպական հոմանիշ բառերու՝ քան թէ արեւելեան լեզուաց: Ըսածնիս կը տեսնենք հետեւեալ բառերուս մէջ: Ծծումբն [ըստ ոմկ. Ծծում Ծրծում] կոչի ասոր. ܐܕܡܝܐ = քիւլլիթի,

երբ. ܐܕܡܝܐ = կոֆրիւ, արաբ. كبريت = քիւփիւթ, պրսկ. دگر = քիւփիւթ, յն. θειον = դիւոն, լատ. Sulphur, իտ. Solfo, սպն. azufre, անգլ. Sulfur, գը. soufre, գերմ. schwefel: Այս վերջնոց՝ այսինքն եւրոպական բառերու մէջ, կը տեսնենք մեր Ծծումբ բառի ծ, ու և ր տառերու հնչումն, ու աստի կը հետեւցնենք, թէ ուսկից որ այդ եւրոպական բառերը ծագած են, նոյն արմատական բառէն նաեւ մերինն ծագած կրնայ ըլլալ. արդ, եւրոպական Sulphur բառն՝ սանսկրիտ सुल्फुर = ծծ, u = ու, v = ր): Հիւնքեարպէյնեան

զմազն գանգուր անէ, և թափման արտեւանաց յոյժ բարի է, և զարմատո նոցա ամբողջացանէ, և զհերթ արտեւանաց՝ ի արիտականալը պահէ, և ու յամենայն լերին լինի »: 1. Հմմտ. Ստուգարանական բառարան. Կ. Պ. լին ամ. Գ. Պաղտատեան 1894: Կը ստուգարանէ (էջ 136) « Անձնաւորեալ Վուլկանոսը (vulcanus) կղզի մըն է vulcania անուանեալ... որ միշտ կը վառի, և անընդհատ ծծումբ զուրկ կու տայ առատօրէն: Այս կղզին նախապէս կը կոչուէր Իքթ, որ Թարգմանի՝ նուիրական, արեւալան, վասն զի նուիրական էր Վուլկանիսի, և ինչպէս որ ըստեցաւ, անգլադար ծծումբ զուրկ կու տայ, և յունարէն θετον, θετον, նշ. ծծումբ, բայց Թարգմանի՝ աստուածային, գերաբուն: — Հիփիստոս... ի քերտ. նոյ ժայթքէր հոռը (Վերդ. Ինէ. Բ.): Արդ ինչպէս որ Ափրոդիտէ Հեփիստոսի կամ Վուլկանոսի կիբը ունի կամար մը. և այն կամարն է՝ ըստ մեզ՝ Դիափան, և ծիափանը Զուրբը կը ծծէ ու կը լիմէ, և նոյնպէս ալ նորա այլը, Վուլկանոս ունի զԾծումբ, և Ծծումբն է ծծող և քմպող (ծծ. ումբ) որ ծծէ և ըմպէ »: Այս է Հիւնքեարպէյնեան բանասէր քահանայի ստուգարանութիւնը:

բոլորովին հակառակ կը ստուգարանէ, ըստ իւր գիտութեան, այս բառը բոլորովին հայնակ է, ու իւր կարծիքը հաստատելու համար, հետեւեալ՝ մանրամասն տեղեկութիւնը կու տայ. և Ծծումբը կը ստուգարանէ Ծծող ըմպող (Ծծ-ումբ). Հիւնքեարպէյնեանի այս ստուգարանութեան ճշդութիւնը կամ անճշդութիւնը ընթերցողին համոզման կը թողուի: Ծծումբ բառը Սուրբ գրոց մէջ շատ տեղ յիշուած է [Դիւնդ. Ժ. 24. — Բ. Օրէնք Ի. 23. — Գ. Մակ. Բ. 3. — Սաղ. Ժ. 7. — Նաւ. Լ. 33. — Նաւ. ԼԳ. 9. — Եզե. ԼԳ. 22, և այլն] և նոյն բառը բաղդատելով եօթանասնից յոյն բնագրին հետ, կը տեսնենք որ ճշգրտեամբ միշտ յոյն θετον բառին համապատասխան Ծծումբ գործածուած է և ոչ ուրիշ բառ:

Շարայարեի

Հ. Ս. ԵՐԵՄ.

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԲՆԱՇԻԱՐՀԻ

ԱՇՏԻՇԱՏ

ԱՇՏԻՇԱՏ կամ ՅԱՇՏԻՇԱՏ. — Հին և հռչակաւոր, նախ զիցանուէր և ապա ըրիւստոսանուէր բաղաբ կամ աւան Տուրքիւ, բանի Տարոն գաւառի մէջ, Եփրատայ հիւղին Արածանոյ աջկողմը բարձրացող Գարբէ լեռան սարահարթ բարձրաւանդակի մը վրայ. Ս. Կարապետի վանից արեւելակողմը՝ 6 ժամ հեռու, և Մատթաւանից հիսիսակողմը 1 ժամ հեռաւորութեամբ: Այսպէս կոչուած է իր մեհնիին մէջ հաշտութեան զահեր և պաշտամունք շատ կատարուելուն պատճառաւ, ինչպէս կ'ըսէ նաեւ Ագաթանգեղոս (606). « Որ և անուանեալ ըստ յաճախապաշտ պաշտաման տեղեացն Յաշտիշատ »: Կը ստուգարանուի իբրեւ հաշտարան կամ Հաշտարանն տեղ վասն զի առաջին վանին Աշտ ելած է պարսկերէն 𐭠𐭡𐭥 Աշի բառէն, որ կը նշանակէ հաշտարան, և շատ մասնին միանալով յատուկ անուանց հետ կը նշանակէ քաղաք կամ տեղ, ինչպէս՝ Երուսաղեմաշտ, Վարդաշտաշտ, Վասակաշտ, և այլն, այս

ստուգաբանութեան ճշգրտեան խորհնացին եւ կը վկայէ, երբ Աշտիշատի իբրեւ թարգմանութիւն կը գրէ. Յաւտից տեղիւր:

Մեր բոլոր պատմիչներէն առաջ, Աշտիշատի անունն կը յիշուի Զենորայ պատմութեան մէջ, Վարդաբշկի օրով: Մինչ սա նոր կը հաստատուի Հայ-Արշակունեան թագաւորութիւնը, Հնդկաստանէն փախստական եկան եւ իրեն ապաստանեցան Գեմետրի եւ Գիսանի կուլում երկու իշխաններ, որոց բնակութեան տեղ առաւ Տարօնոյ գետաօղ: Ընտ Ծա կամ Վիշապ քաղաքը շինել եւ մէջը օձակերպ կուղը մը կանգնել վերջ, եկան Աշտիշատի մէջ եւ կանգնեցին ուրիշ կուղեր, եւ իրենց հայրենի ծխով կը պաշտէին: Տառն եւ հինգ տարի վերջ Վարդաբշկ յանցաւոր գտնելով վերոյիշեալ իշխանները՝ սպաննեց, բայց երկիրը թողուց անոց Կոռաս, Մեղտի եւ Հոռեան որդոց, որոնք ի յիշատակ իրենց հայր Աշտիշատի մօտ փարբէ լեռան վրայ կանգնեցին անոց կուղերը, զորս չորս դար վերջը Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ, Հայոց ուրիշ կոոց հետ շատ զժուարութեամբ կործանեց, Զգիտեմբ Բնչ պատճառաւ Գեմետրի եւ Գիսանի կոոց յիշատակութիւնն ամենեկին չեն բնեք խորհնացի, Ագաթանգեղոս եւ Բուզանդ, այլ միայն բնիկ Տարօնոյ պատմիչն Զենոր: Եւ նոյնպէս մինչ վերոյիշեալ պատմիչը կը յիշեն Աշտիշատի հոշակասոր Վահակահան մեհանն, Զենոր՝ բոլորովին լուսութեամբ կ'անցնի:

Աւանտ Արտաշէսի ժամանակ եւ Վարդաբշկայ օրով իսկ սեպականութիւն կը Վահանեաց գարմին. բայց վերջը Միլին Տիգրան բարկանալով ասոնց, որ իշխեր էին մեհանին մէջ Հերակլեայ արձանը կանգնել, զիրենց ջրմութենէ ձգեց եւ Աշտիշատը յարբունիս գրաւեց: Յետոյ ամբողջ գաւառովը միասին անցաւ Մամիկոնեանց ձեռքը. անոր համար խորհնացին (Գ. ԿԵ) Մեծին Սահակայ թաղումը պատմած առին՝ իտրեանց գիւղ կ'անուանէ Աշտիշատը, Մամիկոնեանները նկատելով. որոց Գաւարիկ արկինն՝ հոս բերաւ հանգուց սրբոյն մարմինը, ինչպէս կը վկայէ նաեւ Ասողիկ (Բ. Ա): Աշ-

տիշատի մեծագանձ եւ փառահեղ մեհանն՝ շինուած էր Միլին Տիգրանէն առաջ. իսկ Միլին Տիգրանը խորհնացւոյն ակնարկածին համեմատ, կամ ի հիմանց՝ եւ կամ ըստ մասին նորոգեց: Այս հոշակուած մեծ մեհանը բաժնուած էր երեք մեհանց, որոց իւրաքանչիւրի մէջ կային իսկ մէկ բազմինք՝ նուիրուած զանազան չաստուածոց:

Առաջին մեհանը կը կոչուէր Վահեման, եւս, յորում էր Հերակլեայ բազմինը եւ պղնձաձոյլ ոսկեղօծ առնապատկերը, զոր շինած էին կրեմացի երկու երեսի ձարտարներ Սիկլաք եւ Գիպլինոս. Պիլիոսի գրածին համեմատ, ասոնք նախ ծաղկեցուցին քանդակագործութեան արհեստը, եւ Ալդորոնի պատգամաւորին հրամանաւ եւ Սիկլոնիացոց խնդրանքով՝ շինեցին Անահտայ, Հերակլեայ եւ Աթանասայ արձանները: Այս ճարտարներէն շինուած Հերակլեայ արձանը, մեր Արտաշէս Ա թագաւորը Ասիոյ մէջ գլուխելով, բերաւ Հայաստան Արմաւիրի մէջ կանգնելու համար. բայց Վահունի ջրմուպեանները՝ որոնք սերունդը էին մեր Վահագն թագաւորին, իրենց նախնոյն Վահագնի արձանը կարծելով, Արտաշէսի մահէն վերջը կանգնեցին Աշտիշատ աւանին մէջ, որ եւ եղաւ կամ համարեցաւ Վահագնի ութերորդ արձանն ի Հայս: Այս արձանը կը ներկայացնէր Հրակլէսի վիշապին զուգահեռ տանելը, ինչպէս յունաբէն Ագաթանգեղոսի մէջ բացայայտ կերպով գրուած է. «Անուանէր Սիգան Ութերորդ արձանին հոշակաւոր վիշապահեղձայցն Հերակլեայ». իսկ հայերէնի մէջ թարգմանուած եւ փոխուած է. «Ութերորդ պատմուն հոշակեալ անուանեալ վիշապաբաշկի Վահագնի»: Բուզանդ այս մեհանի զիրեն կը դնէ առաքարսր՝ տեղ մը, զրեթէ քարքնիկց մը Հացեաց պրախտ կուլում տեղէն վեր:

Երկրորդ մեհանն նուիրուած էր Անահտայ՝ որուն Հայք Ոսկիամայր եւ Ոսկիածիւն անունները կու տային, եւ որոյ բազմին կը կոչուէր նաեւ Ոսկիաւառ: Այս մեհանն եւ բազմին, միւս երկուքէն հին էր, վասն զի անոնք Ա Արտաշէսի մահէն վերջը դրուեցան: Անահտայ տաճարին նուիրուած էին

սպիտակ արջառներ, որոնց արածիլը տես-
նելով Լուսիլլոն հռովմայեցիին՝ Արածանայ
տփերու մօտ, սքանչացաւ։ Պրտաբընս՝ Լու-
կուլլոսի Անահայ արջառոց տեսնելն յի-
շելով, կ'ըսէ միանգամայն, թէ այս կողմանց
բնակիչք մեծ հանդիսով կը տօնէին Նոյն դի-
ցուհին ։

Երբորդ մեհնանն կը կոչուէր վահագնի
սեմեակ, որդ մէջ կանգնած էր Հայոց անպար-
տելի դիցազնի գեղեցիկուհին՝ ոսկիաճոյլ Աստ-
ղիկը։ Ասոր արձանը Արտաշէս Արեւու Յու-
նաստանն , և Միջին Տիգրանն կանգնեց
այստեղ։ Խորենացիին Տիգրանայ մեհնաց
շինութիւնն պատմած ժամանակ, Աստղիկան
կամ ըստ Յունաց Ափրոդիտայ արձանին
համար կ'ըսէ. « Բայց զԱփրոդիտայ զպատ-
կերն՝ իբրեւ Երակեայ տարփաւորի՝ առ Նո-
րին պատկերի Երակեայ հրամայեաց կանգ-
նել յԱշտից տեղին »։ Խոր. Բ. ԺԷ։

Մեր նախնաց հեթանոսութեան ժամա-
նակ, Հայոց տարեմտին, Նաւառարդ ամսոյ
սկիզբը, այստեղ կը կատարուէր բնդհանուր
աշխարհախումբ տօնախմբութիւնը։ Եր ներ-
կայանային Հայոց թողաւորս, մեծ ջրմա-
պետը, նախարարները, մեծամեծ իշխաններ
և ժողովրդեան բազմութիւնը, և մեծէն մին-
չեւ փոքրը, ամէնքը կը մատուցանէին իրենց
զոհերը։ Նոր տարին իւր հետ կը բերէր
նաեւ նոր կենսը, և Հայաստան պարտա-
կան էր այդ տօնախմբութեան ժամանակ,
իւր աստուածոց ցոյց տալ իւր անցած տա-
րուան յառաջդիմութեան պտուղներն։ Վա-
հագն ճաշութիւն կը պահանջէր, Անահայտ՝
արհեստ , իսկ Աստղիկ՝ սէր և բանաս-
տեղիսութիւն։ Հօն կատարուէին հանճարի
և ճաշութեան մրցութիւններ։ Բանաստեղծն
իւր յօրինած երգը կ'երգէր , երաժիշտն
իւր բամբին կը զարնէր, ըմբիշը ցոյց կու
տար իւր բազուկներու զօրութիւնը , իսկ
վարպետը՝ իւր գեղարուեստի արդիւնքը։ Կը
լինէին զազամամարտութիւնք, արշաւանքներ
կառնով, ձիով և ոտքով։ Յաղթողները կը
ստանային այն վարդեայ պսակներէն, ո-
րոնցմով զարկարուած և վառուած կը լինէր
նոյն օրը Աստղիկան տաճարը. այդ պատ-
ճպաւաւ ալս տօնախմբութիւնը կը կոչուէր

նաեւ վարպաժառի տօնախմբութիւն։ Հին
տարւոյ մեղքերը ճաւելու և նորը մարուր
սկսելու համար, նոյն օրը կը կատարուէր
նաեւ բնդհանուր մկրտութիւն մի։ Մեծ ջրմա-
պետը՝ ոսկեայ ցնցուկով կ'առնէր Արածանի
ոտքը ջուր և կը սրսկէր բազմութեան վրայ,
և ապա բոլոր ուխտաւորներն ալ միմեանց
վրայ ջուր կը սրսկէին։ Այդ միջոցին օդը
կը լեցուէր անթիւ սպիտակ աղանձներու
բազմութեամբ. ամէն ուխտաւոր. կը թոցընէին
մէկ մէկ աղանձի։ Այս հանդէսներու սկզբնա-
պատճառը, աւանդութիւնն շատ հին պարե-
րու մէջ կը գտնէ. Նմանութիւն կը համարի
զայն Նոյն նահապետի Ալլարատաւ լեռան գա-
լաթէն աւետարեք աղանձին թոցնելուն , և
տապանէն զօրոս գալէն վերջ , հաշտութեան
առաջին զոհը մատուցանելուն։ Նոյն աւան-
դապահ որդին, Սեմը, Ալլարատէն Տարօն
գալով, և բնակելով Սիմ լեռան ստորոտը,
առաջին անգամ՝ նուիրագործեց այս խոր-
հրդաւոր աւանդութիւնը, որ և ապա շա-
րունակուեցաւ զարուց ի գարս։

Ազաթանգեղոս կը պատմէ, թէ Բնչակն
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Մատրապեանը շի-
նած ժամանակ՝ հրամանն ստաւ քրիստոնեայ
իշխանաց և զօրաց՝ կործանելու նաեւ Աշ-
տիշատի հրաշակերտ մեհնաց բազմիւնները։
Ս. Հայրապետի դիտաւորութիւնն էր անշուշտ
միայն բազմիւնները կործանել և հեթանոսա-
կան մեհնանները սրբել ի տաճար Աստու-
ծոյ. բայց իշխանները դիւաց բնդկիւն-
ութեամբ, որոնք մեհնաց զոհերը ծածկիր
էին, չկարողացան ներս մտնել, սկսան փոր-
ձել արտաքուստ որմերը ճանդելու, սակայն
չյաջողեցան, « և ոչ գծեաց, կ'ըսէ պատմիչը,
երկաթ գործոյն »։ Նոյն ժամանակ հարկա-
յրուեցաւ Ս. Գր. Լուսաւորիչ աստուածային
հրաշիք, ի հիմանց կործանել և անհերայթ
ընել այս մեհնանները. « Եւ այնչափ կորոյս,
զի յետ այնորիկ ոչինչ յայնմ տեղուջ
նշմար էր գտանել, ոչ ճարի և ոչ փայտի,
ոչ ոսկի և ոչ արծաթ, ոչ բնաւ երեւել թէ
լեալ ինչ ինչ անդ »։ Ազար. ձօժն։

Այնուհետեւ Ս. Լուսաւորիչ նոյն մեհնան-
ներու տեղը՝ հիմնեց առաջին սրբութեան
սեղանը և Հայաստանի առաջին Մայր եկե-

ղեցին, որոյ մօտ ի վերջոյ վանատունն եւս չի-
նուելով, կոչուեցաւ Աշտիշատի վանք։ Որչափ
որ պատուած էր մեհնարագարդ Աշտիշատը
Հիմանոտական դարերու մէջ, այնչափ եւս
պատուեցաւ քրիստոնէութեան ժամանակ.
Վարդապետի տօնախմբութիւնն փոխուեցաւ
Քրիստոսի Ալլակներպութեան տօնին հետ,
որ կը հանդիպէ Նաւասարդի ամսոյ առա-
ջին օրերու մէջ, և նախնական սովորու-
թիւնները մնացին անփոփոխ։ Գարձեալ, կը
ներկայանար հոն Հայոց քրիստոնէայ թա-
ղաւորը, մեծ քահայայեալը, նախարար-
ները և ժողովրդեան բազմութիւնը, և կը
կատարէին Հին աշխարհախումբ տօնախմբու-
թեան հանդէսը։ Գարձեալ մրցութիւններ
կ'ընէին, պաւսնիներ կը թոցնէին, ջուր կը
սրակէին, և միով բանիւ ամբողջապէս կը
կտարարէին Հին սովորութիւնները, որոնց
շատքը հասած են նաեւ մինչեւ մեր օրերը։

Սուրբն Գրիգոր իւր Գանիկէ աշակերտը
գործպիսկոպոս անուանեց Աշտիշատի եկե-
ղեցւոյն։ Աւանիս անուամբ թէեւ ուրիշ ե-
պիսկոպոսներ չեն յիշուիր, սակայն կար-
տույ եպիսկոպոսանոց, իբրեւ կայան Ս.
Հայրապետաց, յորում՝ ըստ Բուզանդայ
(Գ. ԺԺ), Ս. Յուսկան Պապ և Աթանազե-
նէո անարժան որդիքն, ուտելու և արբե-
նալու ժամանակ՝ իրենց անառակ վարուց
ի պատիժ, սատակեցան Աստուծոյ հրեշ-
տակէն։ Ս. Ներսէս կաթողիկոսն Աշտիշա-
տի վանից և մայր եկեղեցւոյն այցելած ժա-
մանակ, հոս կու գայ նաեւ Հայր մարգ-
պետը, և մեծ ու գեղեցիկ հրապարակի
վրայ ճեմած ժամանակ, տեսնելով շրջա-
կայից մոգիչ գեղեցկութիւնն և հրաշալի
բարձր, առողջարար դիրքն, նախնաձեւով
միտքը դրաւ նոյն տեղը արքունի ապարանք
կառուցանել. բայց նպատակին հասած՝ նե-
տահար սատակեցաւ Շառասպ անունով
կտրիճէ մը։ Բուզանդ, ԺԳ. — իբրեւ ա-
ռաջնակարգ և պատուաւոր տեղ, աւանիս
մէջ գումարուած են երեք եկեղեցական ժո-
ղովներ, Ս. Ներսէս Մեծի, Ս. Սահակայ
և Ս. Յովսէփայ կաթողիկոսութեան ժա-
մանակ։

Հայաստանեայց ստալին և Մայր եկե-

ղեցին Է դարու կիսուն կրճանուեցաւ Մահ-
մետի ընտրոյրի Ապտուհաճիմէն. ժամանակ
անցնելէ վերջ Մամիկոնեաններէն վերստին
չինուեցաւ մեծակառույց։ Աւերածու Լինկիթի-
մուրը նորէն քակեց եկեղեցւո և վանա-
տունը, ասոնց բարերով Սուրբի մօտ Ե-
փրատայ վրայ քայքայած կամուրջը շինելու
համար։ Աշտիշատէն մինչեւ կամուրջը, որ
երկու ժամ հեռաւորութիւն ունի՝ շարիչ
տուաւ կ'ըսեն, Լինկիթմուր գործերը, և
այնպէս մէկ մէկու ձեռք տալով փոխադրեց
բարերը։ Մամիկոնեանց մեծագործութիւնը
տակաւին կ'երեւի եկեղեցւոյս աւերակներէն,
սր այժմ գետնի հաւասարած է հանգերձ
իւր արտաքին պարիսպներովը։ Ներքին կա-
ման երկարութիւնն է ճիշդ 38 ոտք, և լայ-
նութիւնն 34, իսկ բարակիւր որմերու թան-
ձրութիւնն 8 ոտք։ Յատակը ծածկուած է
փլածայրերով, և հարկ է պեղել, եկեղեցւոյս
սիւնաղարը կամ անսիւն բլլալիս սրուշուլ
համար։

Եկեղեցւոյս քիչ մը հարաւակողմն է Ս.
Սահակ Պարթեւի մատուռը, սր քայքայուած
և աւերակ վիճակի մէջ գտնուելով, Հայոց
ՌԲԾԹ (= 1810) թուին, Ս. Կարապետի
մտնահայրն և առաջնորդ Վանեցի Մկրտիչ
վարդապետ, աղքատին, փաքելի և գետնու-
փոր մատուռ մը շինեց է, որուն մէջ՝ աջ
կողմն է Ս. Սահակայ և ձախ կողմէ Ս.
Շուշանայ գերեզմանները։ Այս մատրան
յետոյ կցեր են գիւղացիք գեղջուկ ժամա-
տուն մը. շուրջը կան ոչ սակաւ գանազան
ձեւերով Հին քանդակազարդ խաչքարեր և
Արպոնք պիտի գայ օր մը, որ արդեամբ՝ Մա-
միկոնեաններու առաքինութեանց հետեւող
հայրենասիրաց, տեսնենք ազգային լուսաւ-
արութեան գործոյն մեծապէս նպաստող՝
բազմադիրն մեծ քահայայեալի՝ այժմեան
անշուք գերեզմանին վրայ կառուցուած փա-
ռահեղ տաճար մը և յաւերժական յուշարձան
մը։ — Հին Աշտիշատին անունն է այժմ
Տեքլը, և բնակիչք կը համարուին 150,
հայք։ — Մտար. Հիւն Հայ, 92—96.
Ռաֆֆի, Սամուէլ, Ա. Թ.

Ա Պ Ա Ր Ա Ն Ք

ԱՊԱՐԱՆՔ կամ ԱՊԱՐԱՆԻՑ Ս. ԽԱԶ.

— Մոկաց աշխարհի Մոկը Առանձնակ (Մամրտանք) գաւառի մէջ կ'ինկնայ՝ երեմե հոյակաւոր և այժմեան զրոյթեամբն սղաւոր վանքս, համանուն հայկաբնակ գիւղէն քաւորով մը հետու՝ հիւսիսային կողմը։ Հին ժամանակները վանացս տեղը կառուցուած է եզեր Հայոց երեւելի նախարարներէն միոյն ապարանքը, որոյ անուամբ, կ'ըսեն, ի վերջոյ կոչուեր է վանքու։ Ապարանից ուխտի հիմնարկութեան ժամանակն որոշ չի գիտցուիր, ինչպէս նաեւ անժամանօք է իւր հին պատմութիւնն։ Տասներորդ դարու մէջ կը սկսի պատմութեան մէջ յիշուիլ այս հոյակաւոր վանքս, որ կը թուի, թէ Մոկաց աշխարհի եպիսկոպոսանիստ արժան էր ։ Հայոց Արքայ թագաւորի է Անանիայ Մոկացի եպիսկոպոսի ժամանակ, Մոկաց եպիսկոպոսն էր՝ սրբութեամբ, առաքինութեամբ և իմաստութեամբ հոյակաւոր Դաւիթ անուամբ մէկն, որ խոր ծերութեան հասնելով, վախճանեցաւ և թաղուեցաւ Ապարանից վանքի մէջ, որոյ շիրմէն և գերեզմանին հոգին շատ բժշկութիւններ կը լինէին։ Այս երանելի Դաւիթ եպիսկոպոսը, իւր կենդանութեան ժամանակ, եղբորը գաւեր սրգին Ստեփանոս՝ քահանայ ձեռնադրած էր, և վարդապետութեան պատիւ եւս տալով՝ Ապարանից ուխտին առաջնորդ դրած, որ վերջն ալ Մոկաց աշխարհին եպիսկոպոս ձեռնադրուելով՝ կը նստէր նոյն վանքի մէջ։

Վանքս կանխաւ ունեցեր է Ս. Կարապետ եկեղեցի մը, որոյ խորանին մէջ է Դաւիթ եպիսկոպոսի հրաշագործ գերեզմանը։ Ստեփանոս եպիսկոպոսի վանականութեան ժամանակ շինուած է նաեւ ուրիշ և կեղեցի մը։ Ս. Ստեփանոս Նախավկոյ, Նոյն Ստեփանոս եպիսկոպոսը շատ նորագութիւններ բրաւ, և սկսաւ վանաց մէջտեղը հիմնարկել Ս. Աստուածածնի մեծ և փառաւոր եկեղեցի մը։ Այս նորոգութեանց և շինութեանց միջոց, վերայիշեալ Ս. Դաւիթ եպիսկոպոսի եղբորը սրգին Մանգլաւ

Կ. Պօլսի մէջ, իւր հօրեղբոր գերեզմանին հօղով ոչ սակաւ հրաշքներ և բժշկութիւններ ընելով, ժամանակին իշխող Կոստանդին և Վուսիկ կայսրներէն մեծապէս պատուեցաւ, և ի վերջոյ ըստ բաղձնաց Ստեփանոս եպիսկոպոսի և վանականացն Ապարանից, խնդրեց և ընդունեցաւ ոսկեհնու և ձուլածոյ փառաւոր խաչի մը մէջ զետեղուած՝ մասն ինչ կենաց փայտէն և ուրիշ անդիւտ մասն ունեցնէր, Փրկչի փուշ պսակէն, սպունդնէն, բեւեռներէն, զինջակէն և Ս. Աստուածածնի հանդերձէն։ Այս ամէնը վայելուչ կերպով ամփոփուած ճարտարագործ երկու զոնով տապանակի մը մէջ, հետն առած Մանգլաւ իշխանը մեծ շքով մեկնեցաւ Կ. Պօլսէն, և բերաւ Ապարանից վանքը ։ Ստեփանոս եպիսկոպոսն իւր վանականներով մեծ հանդիսի հանգոյց զայն նախ Ս. Կարապետի եկեղեցւոյն հրաշակաւոյց խորանին վրայս այնուհետեւ եռանդեամբ և փոփոխ սկսաւ առաջ տանել Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն շինութիւնը. որուն փառաւորութեան և գեղեցկութեան, քանդակներու, նկարներու, մանր բանուածքներու, մեծագին զգեստուց և սպասուց նկարադիրը՝ մանրամասն բրած է Գր. Նարեկացին։ Ս. Աստուածածնի եկեղեցւոյն հետ միացուց մերձակայ Ս. Սահլ փանոսի և Ս. Կարապետի եկեղեցիները։ Աստուածածնի եկեղեցւոյն շուրջը շինեց նաեւ մեծամեծ խորաններ կամ փոքրիկ մատուռներ՝ յանուն Ս. Առաքելոց, Ս. Լուսաւորչի, և Ս. Աղբյուրների, և անոնց մէջը դրաւ, նոյն սրբոց նշխարներէն. ասոնց հետ դրաւ նաեւ Անդրէի առաքելոյն, Առողմեանց վկայից, Բառասուն Մանկանց Սերաստիայ, Գեոռգեանց քահանայից, և ուրիշ սրբոց մատուռներ։ Երբ եկեղեցւոյ շինութիւնն ըստ ամենայնի աւարտեցաւ, Ստեփանոս եպիսկոպոսի հրաշխրելովը, վանացս մէջ ժողովեցաւ բազմաթիւ եպիսկոպոսներ, վանականներ, կղերիկոսներ, մեծամեծ իշխաններ, նախարարներ, նաեւ Վասուլուականի թագաւորներն երեք եղբայր՝ Աշոտ Սահակ, Գուրգէն Խաչիկ և Սենեքերիմ Յովհաննէս։ Ասոնք ամէնքը, բազմամթիւ ժողովոյն հետ, փառաւոր թափօրով և շքեղ հանդիս

սով՝ կենաց փայտի տաղանակն տոին Ս. Կարապետի եկեղեցիէն և փոխադրեցին Ս. Աստուածածնի նորակառոյց եկեղեցւոյ մէջ, փրկչական 383 թուին, մեծ պահոց աւագ ուրբաթու խորհրդաւոր օրը: Այս հանդիսին ներկայ էր նաեւ Ս. Գրիգոր Նարեկացին, որ ի վերջոյ Ստեփանոս եպիսկոպոսի խնդրանք՝ զրեց թէ՛ Ապարանից պատմութիւնը և թէ Ս. Խաչի հրաշալի ներբողն: Կենաց փայտի մասին այս վանքս բերուելէն վերջ, Ապարանից ոչխորի անունն փոխեցին, և այնուհետեւ սկսան անուանել Ապարանից Ս. Խաչ:

Հոչակաւոր վանքս, ժամանակի յաջող և ձախող ընթացից համեմատ իւր գոյուածիւնն պահած և հոտած է մինչեւ մեր օրերը, սակայն պատմական կարեւոր տեղեկութիւնք և վէպքեր, գրութեամբ մեր ձեռքն հասած չեն: Այս վանքէն էր ժ.Չ դարուն բանաստեղծ Սիմոն վարդապետը, որ տաղաչափեց Պահլաւունեսոց և Մամիկոնեանից վիպասանութիւնը: Ժ.Թ դարու երկրորդ կիսուն մէջ վանացս հին ձեռագիր մատենանք, թանկագին սպասանքը և սրբութիւնները, և բոլոր ինչքերը աւարառութեամբ գրաւած է քեւրտ Օսման աղան. այժմ՝ եւս նոյն քրդի Հասան և Ապտուլ-բահման որդւոց ազգաբան (չիֆթլիկ) եղած է: Հայ մը իւր բնատնիքով կը բնակի վանացս մէջ, որ բռնի ստիպուած է շէնքին պահպանութիւն ընելու, շուրջը երկող մարգագետինները մշակելու և արդիւնքը վերոյիշեալ քրդաց ձեռքոցն տանելու: Տակաւին կանգուն է վանացս հինաւորաց չընաղակերտ գմբէթաւոր Հոյսկապ եկեղեցին, որ ունի երեք խորան և հինգ լուսամուտ: Մօտակայ Ս. Կարապետի եկեղեցւոյն գմբէթն և արտաքին շէնքեր բանդեր են քուրդերն և այժմ՝ անտէր և ամայի կը մնայ: Վանացս միւս բոլոր շինութեանց վրայ կը փայլէ հին արուեստի զեղեցկութիւն. չնաշխարհիկ զանազակառոնն ալ խորխալած են քուրդերը: Այսպէս ահա երեքմէն Հոչակաւոր և Հոյսկապ Ապարանից վանքս, այսօր կը գտնուի Հայոց իրաւասութիւնէն դուրս, տխուր և ողբալի վիճակի մը մէջ:

Հ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԷՓՐԵՍԻԱՆ

ՓԱՌՔ Ի ԲԱՐՁՈՒՆՍ ԵՐԳԸ ԵԿԵՎԵՑԻՈՑ ՄԷՋ

(Շար. տես էջ 22)

Ա. Բ. Ա. Դ. Բ.

ՀԵՏԵԻՆԱԼ, էջերը աւելի բացայայտ ընելու համար, աւելորդ չենք համարիր յիշեցնել դարձեալ ինչ որ ըսինք անցեալ անգամ, մեր համեմատութեան առնելիք Բնաւորաց նկատմամբ: — Յիցակիս առաջին սինակը կը ներկայացնէ մեզ «Փառք ի Բարձունս»ը, ինչպէս որ աւանդած են մեր Նախնիք և ինչպէս որ ցայժմ ի ժամանակագրեան կը դործածենք: Երկրորդ սինակը կը պարունակէ Առաքելական Սահմանադրութեանց Է. բրդին մէջ գտնուած ձեւը: Երրորդին մէջ կ'ամփոփենք Յոյն և Լատին եկեղեցեաց մէջ ի դործածութեան եղած ձեւերը, որք և ամենեւին գրեթէ չեն տարբերի իրարմէ: Իսկ յաջորդ երկու սինակաց առաջինը կը սեպհականները ամբարտաւան ծիսի՝ որ մինչեւ ցայսօր անբնական կը տեսնուի Միլանու մայր եկեղեցւոյն մէջ. և երկրորդն՝ Առորի եկեղեցւոյ աւանդածին:

Հայերէն ձեւն, ինչպէս ըսինք, կ'ընդօրինակենք վանացս նորաստիպ լիակատար ժամակարգութիւնէն. սակայն համեմատեցինք նորէն մի բանի գրաւորաց հետ, որ՝ ինչպէս յետոյ պիտի տեսնենք, ուրիշ տեսակետով մը մեզի հարկաւոր էին. և հոս կ'ուզենք զանոնք մեր ընթերցողաց եւս ծանօթացնել: Առաջինն է մեր մատենագրութիւն իբրեւ փոքրագիր և բոլորգիր ժամագրիքն գրուած ի 214 (1284) թուին: Երկրորդն է նոյնպէս փոքրագիր՝ մագաղաթեայ բոլորգիր ընտիր գրչութեամբ և զարդուք՝ թիւ 12 ժամագրիքն՝ գրուած ի 1226 (1640): Երրորդն ալ նոյնպէս բոլորգիր թիւ 17. ժամագրիքն, զրեալ ի թուին 122 (1634):

Նոյնպէս նաեւ չորրորդ մը՝ թիւ 12 ժամագրիք, մագաղաթեայ փոքրագիր և բոլորգիր 246 (1516) թուին: